

УДК 159.923.2

Ірина Федосєєва

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ПОВЕДІНЦІ ПІДЛІТКА

Стаття розкриває засадничі положення розвитку й становлення толерантності особистості, пропонуючи шерег психологічних механізмів формування толерантності в поведінці підлітків. На основі теоретичного аналізу здійснено спробу класифікації механізмів формування толерантності, схарактеризовано кожен із них.

Ключові слова: толерантність, підлітковий вік, механізм формування, терпіння, ідентифікація, рефлексія, емпатія, емоційна стійкість, прийняття, самооцінка, самосвідомість.

Статья раскрывает основные положения развития и становления толерантности личности, предлагая ряд психологических механизмов формирования толерантности в поведении подростков. На основании теоретического анализа осуществлена попытка классификации механизмов формирования толерантности, охарактеризован каждый из них.

Ключевые слова: толерантность, подростковый возраст, механизм формирования, терпение, идентификация, рефлексия, эмпатия, эмоциональная стойкость, принятие, самооценка, самосознание.

The article is devoted to the grounds of the development and formation of the personality's tolerance, offering psychological mechanisms of tolerance formation in the teenagers' behavior. According to the theoretical analysis, the classification mechanisms of the tolerance formation were tried and every of them were characterized.

Key words: tolerance, teenagers' age, formation mechanism, patience, identification,

reflection, empathy, emotional stability, acceptance, self-rating, consciousness.

Постановка проблеми. Феномен толерантності на сучасному етапі розвитку суспільства став предметом широкого кола наукових досліджень і набув міждисциплінарного й міжкультурного характеру.

Особливий інтерес толерантність викликає як певний регулятивний механізм взаємовідносин у соціумі, що пояснюється перетвореннями в політичному, економічному, культурному житті країни, які у свою чергу обумовили виникнення відносно нових соціально-психологічних, морально-правових, національно-релігійних умов функціонування суспільства й міжособистісних відносин у ньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом усе більше психологів, педагогів, філософів, соціологів звертається до проблеми толерантності, розробляються нові підходи, програми формування толерантного мислення й поведінки.

Положення, що стосуються ролі й місця толерантності в суспільному житті, містяться в роботах Г.А. Бакієвої, Р.Р. Валітової, Б.С. Гершунського, Д.В. Зінов'єва, О.М. Ісакової, В.А. Лекторського, О.О. Леонтьєва, М. Мчедлова, Е. Накгле, В.А. Петровського, Л.В. Скворцова, В.А. Тішкова, О. Хеффе та інших.

У психологічній науці толерантність розглядається як загальнопсихологічний феномен (А.Г. Асмолов, І.Б. Гриншпун, А.А. Реан). Досліджується проблема комунікативної толерантності (В.В. Бойко), етнічної толерантності (А.Г. Асмолов, С.К. Бондирєва, І.Б. Гриншпун, Н.М. Лебедева, Г.У. Солдатова, Т. Стефаненко, О.Н. Татарко, О.Е. Хухлаєв та ін.). Толерантність розглядається як поблажливість (В.Ю. Клепцова), як налаштованість на діалог з іншими (Р.Р. Валітова), як полікультурне утворення (А.Н. Дружинський, Г.Д. Дмитрієв). Окрім того, є роботи, виконані в руслі філософського осмислення проблеми толерантності (В.А. Лекторський, М. Уолцер, В.М. Золотухін та інші).

Деякі аспекти виховання учнів в дусі толерантності, формування толерантної особистості розкрито В.Я. Єршовим, В.В. Макеєвим, З.О. Мальковою, Л.Л. Сапуною.

Практичні питання формування толерантності в школярів відображено в роботах Т.Н. Батенової, Р.Т. Гарданова, В.В. Глебкіна, Т.В. Разумовської, М.О. Куракова, С.В. Мягченкова, П.В. Степанова.

Аналіз робіт Л.С. Виготського, Ф. Дольто, А.В. Мудрика, Д.І. Фельдштейна, Е. Еріксона дозволяє припустити, що формування толерантності буде найбільш ефективним у підлітковому віці.

З-поміж усього, для вітчизняної психології поставлена проблема є відносно новою через відсутність її належної теоретичної обґрунтованості. Це суттєво ускладнює визначення психологічних механізмів формування толерантності в поведінці підростаючого покоління, якісної характеристики останніх, можливість задоволення однієї з гострих на сьогодні потреб у розробленні та впровадженні у психологічну практику апробованої системи відповідних психологічних впливів розвивального характеру.

Мета написання статті – на основі теоретичного аналізу здійснити спробу визначення та класифікації психологічних механізмів формування толерантності в поведінці підлітків, розкрити сутнісне наповнення кожного з визначених механізмів.

Виклад основного матеріалу. Перш, ніж розпочати формування толерантності, необхідно виокремити механізми виникнення й формування цієї якості. Під механізмом розуміється послідовність станів, процесів, властивостей, що забезпечують функціонування більш складної системи [15].

Провідним психологічним механізмом виникнення толерантності, на думку О.Ю. Клепцової, є терпіння [12].

Л.М. Іванова виокремлює такі механізми (передумови) формування толерантності:

- автономізацію внутрішнього світу індивіда;
- сильні особистісні задатки до людської діяльності;
- саморефлексію свідомості над своїми основами;
- можливість збереження цілісності особистості за наявності протиріч;
- визнання свободи вибору як іманентного акту особистості;
- загальне вирішення проблеми межі толерантності [9].

В.В. Бойко основними механізмами формування комунікативної толерантності вважає

ідентифікацію та рефлексію. Дія цих механізмів неможлива без існування взаємозв'язку між самопізнанням та пізнанням оточуючих людей [3, с. 207].

О.Б. Скрябіна також основними механізмами формування комунікативної толерантності називає ідентифікацію та рефлексію, самопізнання й пізнання близьких людей [16].

Таким чином, узагальнюючи виокремлені різними авторами механізми формування толерантності, найважливішими можна назвати наступні механізми:

1. Терпіння, суть якого полягає у стримуванні імпульсивних станів і дій. В основі терпіння лежать такі вольові якості особистості, як витримка, самовладання і самоконтроль. Витримка особливо яскраво проявляється при переході від рішення до дії, коли миттєва реалізація плану є недоцільною. Витримка дозволяє загальмувати вплив невчасних потягів, що заважають успішному просуванню до мети [10].

Коли необхідно посилити провідний мотив чи змусити себе все ж таки виконати прийняте рішення, незважаючи на страх, лінощі, тривожність, чи замаскувати зовнішні прояви внутрішньої напруги, тоді на допомогу витриманості приходять самовладання, що також є вольовою якістю особистості. Самовладання не лише дозволяє затримати енергетичну розрядку так, як витримка, але й перерозподілити енергію між декількома імпульсами та діями.

Витримка і самовладання можуть поєднуватися із самоконтролем. У поєднанні із самоконтролем, що виступає атрибутом самосвідомості, регулюються всі сфери психічного життя людини.

2. Емоційна стійкість. Розглядаючи емоційну стійкість, ряд авторів (П.Б. Зільберман, А.В. Мірошин) [8, 14] виокремлює, крім емоційного компонента вольовий. Він розуміється як здатність контролювати й стримувати емоційні стани, що виникають, тим самим забезпечуючи виконання діяльності.

3. Прийняття – провідний психологічний механізм толерантності. Сутність механізму прийняття як процесу – це включення іншого в індивідуальний простір особистості за рахунок розуміння, емпатії, асертивності.

Особистісну зрілість визначає здатність до прийняття інших такими, які вони є, до поваги до їхньої своєрідності та права бути собою, до визнання їхньої безумовної цінності й довіри до них. А це, у свою чергу, «пов'язане з довірою до людської природи й почуттям глибинної сутності спільності між людьми [4]».

4. Прийняттю оточення таким, як воно є, сприяє розуміння. Розуміння без особистісної включеності може підштовхнути до відстороненості від іншої людини, до зайняття «твердої, спокійної та впевненої авторитетної позиції невключення [5, с. 24]».

5. Особливу роль відіграє емпатія. Як відносно самостійний напрямок, можна виокремити підхід до емпатії як до явища, що визначає спрямованість особистості на іншу людину. Поняття й особливості емпатії розглядаються в роботах Т.П. Гаврилової, Л.П. Стрелкової, Л.П. Виговського, О.Н. Васильєвої, І.М. Юсупова, М.М. Обозова, В.П. Кузьміної та багатьох інших. Цей феномен має безліч форм прояву, але, відповідно до поглядів Т.П. Гаврилової, Л.П. Стрелкової, В.П. Кузьміної та інших, двома провідними формами емпатії є співпереживання й співчуття, де співчуття розглядається як більш висока форма емпатичного реагування.

6. Прийняття як психологічний механізм терпимого ставлення тісно пов'язане з асертивністю. Асертивність має три основних значення: упевненість у собі й готовність приймати відповідальність за свої дії; конструктивний підхід до вирішення проблем; бажання не зачіпати чужих інтересів. Відповідно, під «асертивною поведінкою» розуміється принцип «живи сам і давай жити іншим» [1; 2; 11; 17].

7. Рефлексія – процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. У соціальній психології рефлексія виступає у формі усвідомлення діючим суб'єктом того, як він у дійсності сприймається й оцінюється іншими людьми [15, с. 340].

8. Ідентифікація – емоційно-когнітивний процес неусвідомлюваного ототожнення суб'єктом себе з іншим об'єктом чи групою.

9. Адекватна самооцінка – оцінка своїх можливостей і місця серед інших на основі статусних відносин, що визнаються всіма членами групи, норм поведінки. Від самооцінки залежать взаємовідносини людини з оточенням, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач.

Маючи певний статус, індивід на основі адекватної самооцінки визначає своє дійсне

становище в будь-якій групі й сприймається таким, яким він є. Таким чином, сприйняття індивіда іншими суб'єктами не йде в розріз із його особистою думкою про свій статус. До того ж невисокий статус в одному виді діяльності може компенсуватися більш високим статусом в іншому, що досить важливо для формування загального позитивного самопочуття індивіда: в іншому випадку може розвинути схильність до асоціальних, інтолерантних форм поведінки, внутрішньоособистісних конфліктів. Важливим є саме формування адекватної самооцінки, у цьому й полягає функціональна особливість даного компонента, оскільки розходження між домаганнями й реальними можливостями людини веде до того, що вона починає неправильно оцінювати себе, унаслідок чого поведінка стає неадекватною (підвищена тривожність, емоційні зриви, внутрішньоособистісні конфлікти).

Самооцінка прямо пов'язана з процесом соціальної адаптації та дезадаптації особистості. Найбільш розповсюдженою позицією, що ґрунтується на емпіричних дослідженнях, є уявлення про завищену самооцінку як у підлітків-делінквентів (С. Хоружій, Т. Яновська), так і в дорослих правопорушників (А.В. Ратінов та інші). Завищена самооцінка, пов'язана з соціальною дезадаптацією особистості, створює досить широку зону конфліктних ситуацій і за певних умов сприяє прояву делінквентної поведінки (А.В. Ратінов). Проте є й інша точка зору, що також спирається на експериментальні дані. На думку її прихильників (Ю.Б. Гіппенрейтер), рівень самооцінки в неповнолітніх правопорушників нижчий, ніж у правослухняних підлітків. Слабка віра в себе, побоювання отримати відмову, низька самооцінка призводять у подальшому до порушення поведінки.

Самооцінка сприяє забезпеченню такої функції толерантності, як стійкість.

На думку психологів (А.А. Реана, Я.П. Коломінського), сутність цього явища полягає в тому, що коли самооцінка не знаходить опори в соціумі, а потреба в (само)повазі залишається нереалізованою, розвивається різке відчуття особистісного дискомфорту, конфлікту. Тобто, самооцінці необхідна адекватна опора в соціальному просторі (для підлітка – з боку батьків, педагогів, класу і т.д.).

10. Самосвідомість як смисловий компонент толерантності є і механізмом її формування, який передбачає наявність в особистості цілей і мотивів, що спонукають реально проявляти толерантність у міжособистісних відносинах, через які люди сприймають і оцінюють одне одного.

У широкому розумінні самосвідомість – усвідомлення людиною самої себе (через самопізнання й самооцінку), своїх фізичних сил і розумових здібностей, учинків і дій, їхніх мотивів і цілей, свого ставлення до зовнішнього світу, інших людей і самої себе [15, с. 320].

Ряд дослідників (Л.Ф. Воскресенська, В.Ф. Сафін, О.В. Стьопкіна, В.В. Столін) виокремлюють декілька основних функцій самосвідомості: орієнтування, цілепокладання, саморегуляції, самовдосконалення. Оскільки толерантність має місце перш за все у взаємодії людини із суб'єктами оточення, то її реалізація ґрунтується на усвідомленні нею своїх мотивів і цілей толерантного ставлення до інших.

Таким чином, самосвідомість є важливим механізмом формування толерантності, у якому особлива роль відводиться мотивації міжособистісних виборів, мотивам цілепокладання. О.С. Гребенюк [7] виокремлює їх як мотиви досягнення: образ успіху, ситуація успіху, моральне заохочення – усе це усвідомлення потреби в досягненні.

Цей механізм забезпечує реалізацію спонукальної функції толерантності. Поряд з тим, якщо в підлітка виникає потреба у самовихованні, інтерес до себе й оточення, він проявляє толерантність, керуючись вище перерахованими мотивами.

11. Саморегуляція як вольовий механізм толерантності передбачає позитивне, емоційно стійке ставлення у спільній діяльності та спілкуванні між індивідами. Численні дослідження показують, що толерантність має тісний зв'язок із вольовими властивостями людини. Даний механізм пов'язаний із вольовим зусиллям, напруженістю почуттів і настроєм (контролем над своєю поведінкою), із ситуативно-емоційною оцінкою, що виникає за умови володіння учнем певним емоційним досвідом, набутим у спільній діяльності в малих групах.

У розвиткові й соціалізації індивіда саморегуляція проявляється як адаптаційна функція і полягає в умінні володіти в різноманітних ситуаціях своїми почуттями й настроями, стримувати безпосередні потяги, якщо вони призводять до неправильних реакцій, не допускати імпульсивних дій, стримуватися від вчинків, які усвідомлюються як непотрібні чи шкідливі в даних умовах. Виконання цієї функції забезпечується за рахунок управління людиною своєю

поведінкою й діяльністю через рефлексію та аналіз відносин.

Таким чином, саморегуляція дозволяє толерантній людині визначити ціль свого ставлення до інших як побудову конструктивного діалогу на основі співпраці творчих здібностей, а також завдяки вольовим умінням, що дозволяють керувати своїм станом за власною волею.

12. Самовизначення як орієнтаційний механізм толерантності характеризується стійкими міжособистісними відносинами взаємодіючих суб'єктів малих груп, не пов'язаних спільною діяльністю, а опосередкованих змістом і цінностями діяльності. Утілюючи свою ціль у конкретному предметі діяльності, суб'єкти, які входять до групи, змінюють її, удосконалюють свою структуру й покращують систему міжособистісних відносин. Характер і спрямованість цих намірів залежить, у кінцевому результаті, від організації ціннісно-орієнтаційної діяльності та змісту знань її цінностей (гідність, справедливість, ненасилля, співпраця), які черпаються із більш широкої соціальної спільноти. Завдяки такому механізмові у підлітків формується особливий тип міжособистісних відносин, що характеризується згуртованістю як ціннісно-орієнтаційною єдністю толерантних поглядів і міркувань. Цей механізм забезпечує розвиток оцінно-прогностичної функції толерантності. Єдність самовизначення із самооцінкою, самосвідомістю і саморегуляцією забезпечує реалізацію інтегруючої функції та має значення в розвитку й виявленні особливостей груп моральних знань, почуттів і поведінки, обумовлює набуття людиною морального ідеалу.

Таким чином, можна виокремити міжгрупові механізми формування толерантності: групова ідентифікація, групова перцепція, міжособистісні механізми (точність, проектування, децентрація, рефлексія, емпатія та особистісна ідентифікація) і внутрішньоособистісні (самооцінка, самосвідомість, самовизначення, саморегуляція) (В.С. Агеєв, О.О. Бодальов, Г.О. Ковальов, А.А. Реан, Л. Росс, Д. Флейвел). Вони, виступаючи засобом розуміння партнера, засобом його виховання й оцінки, на думку Р.Р. Валітової [6], є психічними основами толерантного ставлення до «іншого».

Усі представлені вище механізми формування толерантності з урахуванням діяльнісного підходу можна розділити на такі групи: мотиваційно-ціннісні, когнітивні, емоційно-вольові та поведінкові.

Мотиваційно-ціннісні механізми за терпимого ставлення пов'язані з глибоким засвоєнням ненасилля як загальнолюдської цінності, саме вони визначають смислову складову позиції ненасилля, мотиви допомоги, співпраці, любові, підтримки, супроводу тощо. За нетерпимого ставлення, відповідно, – це неприйняття ідеї ненасилля, егоцентризм, бажання миттєвої зміни поведінки людини або ж байдужість, неприйняття чи емоційне реагування у вигляді невдоволення, дратівливості, гніву.

Когнітивні механізми за терпимого ставлення виражаються в умінні зрозуміти те, що відбувається, мотивацію протилежної сторони. Ю.М. Кулюткін вважає, що зрозуміти що-небудь – це означає співвіднести предмет пізнання зі своїми знаннями й уявленнями, зі своїм життєвим досвідом, до того ж співвіднести так, щоб уключити цей предмет у систему причинно-наслідкових зв'язків, на основі яких є можливим його пояснення й передбачення, його інтерпретація й оцінка [13, с. 81].

За нетерпимого ставлення когнітивний компонент, відповідно, виражається в нерозумінні й неприйнятті або в частковому розумінні мотивів, поведінки, думок, поглядів іншої сторони.

Емоційно-вольові механізми полягають в умінні або невмінні долати дратівливість, нестриманість, проявляти самоконтроль і саморегуляцію, а під час роботи над собою виражаються в емпатії, любові, повазі, зацікавленості.

У сукупності ці компоненти складають або терпиме ставлення до об'єкта (поглядів, думок, людей), асертивні форми поведінки (перекопувати, пояснювати, узгоджувати, затверджувати, роз'яснювати, попереджати і под.), або нетерпимі форми поведінки (диктат, вимога, маніпулювання, докори, похвала, накази тощо).

Висновки. Перш ніж починати формування толерантності, необхідно виокремити механізми виникнення й формування цієї якості. Під механізмом розуміється послідовність станів, процесів, властивостей, що забезпечують функціонування більш складної системи, будь-якої дії.

Основними механізмами формування толерантності в підлітків є такі: терпіння, витримка і

самовладання, що поєднуються із самоконтролем; емоційна стійкість, прийняття оточення таким, як воно є; розуміння, емпатія, асертивність, рефлексія, ідентифікація, адекватна самооцінка, саморегуляція, самовизначення.

Ураховуючи структуру психологічної активності особистості, механізми, що сприяють формуванню толерантності, цей процес повинен вестися в таких напрямках: у когнітивному, емоційно-оцінному, поведінковому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксельрод А. 201 способ сказать «Нет» изящно и веско / А. Аксельрод, Д. Хольти. – Челябинск : Урал УЛТ, 1999. – 192 с.
2. Альберта Л. Самоутверждающее поведение / [перевод с английского] / Л. Альберта, М. Эммонс. – СПб. : Академический проект, 1998. – 190 с.
3. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и других / В.В. Бойко. – М. : Филин, 1996. – 472 с.
4. Братченко С.Л. Введение в гуманитарную экспертизу образования / С.Л. Братченко. – М. : Смысл, 1999. – 137 с.
5. Братченко С.Л. Диагностика личностно-развивающего потенциала / С.Л. Братченко. – Псков : ИУУ, 1997. – 68 с.
6. Валитова Р.Р. Толерантность пороков или добродетель? / Р.Р. Валитова // Вестник Московского университета. – Серия 7 : Философия. – 1996. - № 1. – С. 33-34.
7. Век толерантности : научно-публицистический вестник. – М., 2001. – 152 с.
8. Зильберман П.Б. ЭУ оператора / П.Б. Зильберман // Очерки психологии труда. – М. : Издательство МГУ, 1974. – 156 с.
9. Иванова Л.М. Формирование толерантности в системе современного менталитета учащихся старшего школьного возраста : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. педагог. наук : спец. : 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Л.М. Иванова. – Якутск, 2003. – 22 с.
10. Ильин Е.П. Психология воли / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 288 с.
11. Каппони В. Сам себе психолог / [перевод с чешского] / В. Каппони, Т. Новак. – СПб. : Питер, 1994. – 224 с.
12. Клепцова Е.Ю. Психологические условия формирования терпимого отношения педагогов к детям : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. психол. наук : спец. : 19.00.07 «Педагогическая психология» / Е.Ю. Клепцова. – Курск, 2001. – 20 с.
13. Кулюткин Ю.Н. Психология обучения взрослых / Ю.Н. Кулюткин. – М. : Просвещение, 1985. – 81 с.
14. Мирошин А.В. Эмоционально-волевая устойчивость и ее формирование у студентов : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. психол. наук : спец. : 19.00.07 «Педагогическая психология» / А.В. Мирошин. – Москва, 1988. – 16 с.
15. Психология. Словарь / [под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
16. Скрыбина О.Б. Педагогические условия формирования коммуникативной толерантности у старшеклассников : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. педагог. наук : спец. : 13.00.06 «Теория и методика воспитания» / О.Б. Скрыбина. – Кострома, 2000. – 22 с.
17. Смит М. Тренинг уверенности в себе / [перевод с английского] / М. Смит. – СПб. : Речь, 2000. – 244 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Федосеева Ирина Владимировна – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Надійшла до друку 04.01.2013 р.